

تزئینات در حرم امام رضا در تزئینات قدیم

دکتر عطیه نتاج مجد^۱، رضا محمدزاده^۲

^۱ عضو هیات علمی موسسه آموزش عالی طبری بابل، بابل، ایران

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، موسسه آموزش عالی طبری بابل، بابل، ایران

چکیده

اولین و قدیمی‌ترین سنگ مزار حرم مطهر امام رضا (ع) حدود ۴۰ سانتی متر در ۲۴ سانتی متر است. که در قرن ششم میلادی با خط کوفی شکسته تاریخ ولادت و شهادت امام هشتم نوشته شده است. یک سنگ قبر بسیار باارزش در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. چیزی که جالب و عجیب است ساخت اولین خانه در کنار حرم است که به زمان پناه خسرو دیلمی برمی‌گردد. این پادشاه به دلیل علاقه زیادی که به ساخت و ساز داشت دستور ساخت بناهای مختلف در نزدیکترین مکان به حرم مطهر دادند. گنبد طلای زیبایی که در نمای بیرونی صحن امام رضا می‌بینید در زمان شاه تهماسب صفوی ساخته شده. قدمت این گنبد زیبا بیش از ۲ قرن است. و این قدمت ارزش این اثر گرانبها را چندین برابر کرده است. همانطور که امروزه مردم بسیاری برای دیدار از حرم امام رضا (ع) مشتاق هستند در گذشته و در بین شاهان نیز حرم امام (ع) از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود. به همین دلیل بسیاری از پادشاهان گذشته توجه ویژه‌ای برای حرم مبذول داشته و سعی می‌کردند تا بهترین تزئینات و زیبایی‌های ممکن به مجموعه حرم رضوی اضافه کردند. در ادامه (بدنه تحقیق) به ادامه تاریخچه و تزئینات حرم رضوی می‌پردازیم.

واژه‌های کلیدی: تزئینات حرم، گچبری ها، گنبد، صحن، سنگ قبرها، مرمت بنا.

مقدمه

امام رضا (ع) هشتمین امام شیعیان هستند که در حدود ۲۰ سال در زمان هارون رشید امامت کردند. امام رضا پس از ۲۰ سال امامت در نهایت با دسیسه های فراوان در روزهای پایانی ماه صفر سال ۲۰۳ قمری به شهادت رسیدند. روایات بسیاری در زمان دقیق شهادت امام رضا (ع) وجود دارد. در برخی نوشته ها به دوشنبه یا جمعه ماه صفر اشاره شده است. عجیب ترین حقیقتی که در مورد شهادت ایشان است که به دستور مأمون در باغ حمید بن قحطه کشته شده است و در بالای قبر هارون الرشید دفن شده است. نخستین بنای حرم همان بقعه هارون الرشید بود و طوس به مشهد الرضا تغییر نام گرفت. پس از حمله سبکتکین در اواخر قرن چهارم حرم مطهر تخریب شده و محمود غزنوی پادشاه سلسله غزنویان حرم امام رضا که توسط پدرش تخریب شده بود را دوباره بازسازی کردند. اما یکسری روایات دیگر هم وجود دارد که می گوید پس از حمله حرم هیچگونه آسیبی ندیده و بازسازی جهت مقبره نبوده بلکه برای کارهای عمرانی بوده است.

مشخصات حرم امام رضا:

درباره سابقه تاریخی حرم مطهر، مورخان و نویسندگان اقوال بسیار نقل کرده اند. برخی از تاریخ نویسان بر این عقیده اند که بقعه مبارکه حضرت رضا علیه السلام پس از وقایع و حوادث مهم خراسان که در طول قرن ها به وجود آمد. در معرض تحولاتی قرار گرفت و به واسطه تاخت و تاز اقوام مختلف و لشکر کشی ها به سرزمین خراسان، مانند: سبکتکین و غزهای ترکمنستان و مغول ها بارها به طور کلی ویران و سپس بازسازی گردید (فردوس التزاع، ص ۳۱-۳۶).

پیشینه تاریخی

نویسندگان دیگر بر این نظرند که خرابی های وارده از تهاجم ها به گونه ای نبوده است که بنای بقعه را به طور کلی ویران کند. بلکه برخی حملات خرابی هایی در قسمت فوقانی ایجاد کرده اند و به قسمت تحتانی دیوارها آسیبی نرسیده است. پایه های بقعه همان بنای اولیه است که ابتدا شالوده اصلی آن را با گل چینه ساخته اند و به دفعات قسمت هایی از دیوارهای آن مرمت شده و تزئین یافته است. قراین و شواهد نشان می دهند که نظر اخیر بیشتر مقرون به صحت است و نظریه تخریب کامل بقعه منور دور از واقعیت است. چه اولاً: در ادوار مختلف گروهی از مورخان و جغرافیدانان و جهانگردان شخصاً مرقد مبارک امام علیه السلام را از نزدیک دیده و توصیف کرده اند (دایره المعارف تشیع، ص ۵۶-۵۷).

تعریف مسئله

اماکن زیارتی و عبادتی حرم مطهر، شامل بقعه مبارکه، محراب ها، مسجد بالاسر، گنبد، مناره ها، رواق ها، صحن ها و بست ها است. در این بخش اطلاعات مختصری در باره این اماکن مقدس که بارها با قلبی شکسته و به امید شفاعت حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) در آن قدم گذاشته اید.

جنبه های تاریخی، معماری و هنری آن و نیز تزئینات حرم به دست می آورید. در میان آثار کهن معماری، معماری آرامگاه ها و آستانه ها به لحاظ وجوه مختلف تزئینی، از ویژگی های چشمگیری برخوردار است. این بناها یک کانون و هسته مرکزی دارند که همان بقعه یا حرم است و مرقد امام یا امام زاده ها در آن جای دارد. روضه منوره امام هشتم علیه السلام بیش از دوازده قرن قدمت دارد و طی این سالها، واحدهایی با سبک و شیوه معماری و تزئینی مختلف به هسته مرکزی یعنی حرم افزوده نشده است. به طور کلی، آثار هنری و تزئینات موجود در حرم مطهر به سه بخش زیر تقسیم بندی می شوند:

بخش ازاره و معرق کاری دیوار بالای ازاره

بخش آینه کاری و مقرنس

بخش کتیبه های حرم (پیرنیا، ۱۳۷۸، ص ۲۱۴-۲۲۲).

هدف پژوهش

شناساندن تزئینات: آینه کاری، آجر کاری، گچبری ها، سنگ مرقد مطهر، ازره ها، ضریح مقدس و غیره. به اینکه یک بنای با عظمت با تزئینات زیادش در دوره های مختلف ساخته شده و این بنا تاریخچه ای طولانی دارد. که بخش ضریح مقدس، باعث مقدس شدن این بنا شده است. اما اطرافش، تزئینات این بنا در واقع در فرع این بنا وجود دارد که در این مقاله همه آنها را به طور مختصر بنا شده است.

ازارها

ازاره ها حرم مطهر که آن را همچون حاشیه ای رنگین بر دامن بنا دوخته اند. از حدود ۲ متر بالاتر از کف حرم شروع می شود و از چند قسمت تشکیل شده است. ابتدا حاشیه ای کوتاه از سنگ مرمر سفید، به عرض حدود بیست سانتی متر و بالای آن معرق کاری به ارتفاع ۹۲ سانتی متر، از کاشی های قدیمی و ممتاز و نفیس سنجری است. این کاشی های الوان و بسیار ظریف به ابعاد هنری منظم و اشکالی شش و هشت گوش بزرگ و کوچک و کوکبی شکل، چند ضلعی و گاه مربع است. کاشی های ازاره بیشتر با خطوط رقاع، ثلث و اسلیمی برجسته تزئین شده اند. علاوه بر این، روی بیشتر آن ها، آیات، احادیث و کلمات قصار و امثال و اشعار نیز به خط نسخ قرن ششم و هفتم دیده می شود.

نوعی کاشی ها بسیار ظریف و دارای رنگ های فیروزه ای، قهوه ای، لاجوردی، تغاری و سفید است (عالم زاده، ۱۳۹۰، ص ۱۱) «از تاریخ های مکتوب بر کاشی های ازاره حرم مطهر معلوم می شود که حرم یک نوبت در قرن ششم هجری (۵۱۲) با کاشی های نفیس و ممتاز سنجری تزئین شده است و اکنون حدود ۸۰۰ تا ۹۰۰ سال از عمر کاشی های ازاره حرم می گذرد. این کاشی ها ممتاز و نیز کتیبه اطراف جبهه خارجی در بیهق روی مبارک، در رواق در الفاظ، از شاهکارهای بینظیر و از قدیمی ترین کاشی های عهد اسلامی است»، (پورتر، ۱۳۸۰۲، ص ۹۲۰).

تزئینات کتیبه ها

«بالای معرق کاری ازاره حرم، حاشیه کوچکی به عرض ۱۵ سانتی متر وجود دارد که با نقش های بدیع و بسیار زیبا به خط طلایی و سنگ، آیات و سوره هایی از قرآن مانند سوره مبارکه واقعه و احادیثی از معصومان تزئین شده که علاوه بر ارزش معنوی به ارزش هنری آن نیز می افزاید»، (ظرفینان، ۱۳۸۷، ص ۱۶).

«علاوه بر این حاشیه کتیبه ای دیگر به عرض حدود ۵۰ سانتی متر از کاشی چینی مانند، وجود دارد: که با خطوط برجسته و خط ثلث حلبی، آیات سوره های فتح، هل اتی و نور، بر آن مکتوب شده و ادامه سوره از حرم مطهر به مسجد بالا سر رسیده، پس یک دور کامل از دیوار مسجد خارج و دوباره به دیوار جنوب حرم وارد می شود و در کنار در ورودی حرم مطهر به اتمام رسیده است. در بالای این حاشیه، کتیبه ای از سنگ مرمر اعلا که بسیار هنرمندانه کنده کاری شده، با عرض ۴۰ سانتی متر دیده می شود که قصیده ای از مرحوم دبیرالملک و اشعاری از مرحوم دکتر قاسم رساید خط نستعلیق بر آن حک شده است (اسکندریک، ۱۳۱۷، ص ۳۸۱).

آینه کاری ها

«سطح تمامی دیوارهای حرم از بالای ازاره تا بالای طاق و صفه ها، با کاشی های رنگارنگ معرق کاری شده است و سقف حرم به طرز بسیار زیبایی مقرنس آینه شده که به آینه کاری سقف حرم به اصطلاح «قطار آینه» می گویند. در ابتدای آینه کاری سقف، کنیبه تاریخی و ارزشمند آینه با عرض حدود ۸۰ سانتی متر وجود دارد که سوره مبارکه (جمعه) را با خط ثلث حلبی به خط «علی رضا عباسی» خطاط معروف عهد صفویه به صورت گچبری ر بر دارد. در عهد قاجار در هنگام آینه کاری حرم، روی خطوط این کتیبه نیز آینه کاری شده (بزرگمهریریا، ۱۳۷۱، ص ۹).

سنگ مرقد مطهر

«تاکنون سه سنگ نیش بر مرقد مطهر حضرت رضا علیه السلام نصب شده که هر کدام ارزش تاریخی خود را دارند. قدیمی ترین آنها سنگ مرمری با ابعاد ۴۰*۳۰ و قطر ۶ سانتی متر است که در اوایل قرن ششم بر مرقد مطهر امام (علیه السلام) نصب شد. این سنگ از نفایس بسیار ارزشمند موزه آستان قدس رضوی است که از نظر تاریخی و نوع خط آن که کوفی شکسته است. اهمیت فوق العاده ای دارد. سه کتیبه در حاشیه سنگ و یک کتیبه در سطح محرابی شکل آن نقش بسته است. دومین سنگ مرقد امام (علیه السلام) به ظاهر سنگی از جنس موتار (مرمر سفید آهکی) است که به جای سنگ قبلی بر مرقد مطهر امام (علیه السلام) جای داشته و اطلاعات چندانی از چگونگی آن در دست نیست (عطاردی، ۱۳۷۱، ص ۲۰۸).

سومین سنگ مرقد مطهر حضرت، سنگ مرمر بسیار ممتاز از معدن توران پشت یزد است.

این سنگ به رنگ سبز چمنی با ابعاد ۲۰/۲۰* ۱/۱۰ و قطر یک متر و وزن ۳ هزار و ۶۰۰ کیلوگرم است که همزمان با تعویض و نصب ضریح جدید با حضور مقام معظم رهبری تعویض و به جای آن سنگ جدید با محتوای الهام بخش هنری و آیات الهی بر مضجع نورانی امام (علیه السلام) نصب شد. بر سطح این سنگ جدید، علاوه بر کلمات مقدس و الهام بخش، تاریخ ولادت و شهادت امام هشتم (علیه السلام) نقش بسته است (همان، ص ۲۱۴).

«متن پیش رو بر سطح سنگ جدید امام رضا (علیه السلام) حک شده است»

(هذا هو المرقد الشريف الامام التقى الصديق الشهيد. وارث الانبياء والمرسلين، ثامن الائمة المعصومين من اهل بيت رسول رب العالمين. حجه الله على الخلق اجمعين، سيدنا و مولانا ابى الحسن الرضا على بن موسى بن جعفر بن محمد بن على بن الحسين بن على بن ابى طالب، صلوات الله و سلام عليهم اجمعين. ولد بالمدينة فى المادى عشر من ذى القعدة عام ۱۴۸ و استشهد بطوس فى آخر صفر سنة ۲۰۳ من الهجره النبويه و قد جدد هذا المضجع المطهر اعام ۱۴۱۸ ه.ق).

«ترجمه» این مرقد شریف امام پرهیزکار، پاک راستگو، شهید و وارث پیامبران و فرستادگان پروردگار، هشتمین فرد از امامان معصوم اهل بیت پیامبر خدای جهانیان، حجت خدا بر تمام موجودات عالم، آقا و مولای ما ابوالحسن رضا، علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی به ابی طالب (علیه السلام) که سلام و درود خداوند بر تمام آنان باد. در روز ۱۱ ذی القعدة سال ۱۴۸ ه.ق در مدینه متولد و در آخر ماه صفر سال ۲۰۳ از هجرت پیامبر در شهر توس شهید شد و این مرقد مطهر در سال ۱۴۱۸ ه.ق بازسازی شد (کاویان، ۱۳۵۵، ص ۲۲۷).

(صندوق مرقد مطهر امام)

به روایت تاریخ بر مرقد مطهر امام (رضا) علیه السلام، علاوه بر سنگ قبر، صندوقی نیز تعبیه شده بود. سابقه اولین صندوق به اوایل قرن ششم باز می گردد. عماد الدین ابو جعفر محمد بن علی طوسی، معروف به ابن حمزه، از علمای قرن ششم، که شخصاً شاهد قضیه بوده می گوید: «انوشیروان زرتشتی از اصفهان در پی مشاهده کرامتی از امام، مسلمان شد و در سال ۵۰۰ ه.ق صندوق چوبی با روکش نقره بر مرقد امام (علیه السلام) نصب کرد (الثاقب فی المضائب، ص ۲۰۵-۲۰۶).

«صندوق دوم: صندوق چوبی با روکش و میخ های طلا، معروف به صندوق عباسی بود که در سال ۱۰۲۲ ه.ق بر روی مرقد مطهر امام نصب شده بود. این صندوق دارای تزئینات هنری و گران بهایی بود که پس از گذشت زمان به علت متلاشی شدن ارکان و پایه های آن که در سال ۱۳۱۱ ه.ق از روی مضجع شریف برداشته شد (همان، ص ۲۰۶).

«صندوق سوم: صندوق سنگی از سنگ مرمر معدن شاندیز به رنگ سبز روشن و در چند قلعه بود که در سال ۱۳۱۱ هوق مرحوم حاج حسین حجارباشی زنجانی آن را تهیه کرد و بر روی مرقد مطهر امام (علیه السلام) نصب کرد.

این صندوق سنگی، که عنوان سنگ قبر را داشت تا سال ۱۳۷۹ ه.ش درون ضریح چهارم جای داشت و در این سال هنگام تعویض ضریح برداشته شد و سنگ قبر جدید به جای آن در زیر ضریح پنجم جای گرفت» (همان ص ۲۰۷-۲۰۸).

ضریح مقدس

«ضریح شبکه ای محیط بر صندوق است. بنا بر شواهد تاریخی، نصب ضریح بر مرقد مطهر امام رضا (علیه السلام) از دوره صفویه آغاز شده و سابقه ضریح تا پیش از این دوره معلوم نیست. از آن زمان تا کنون ۵ ضریح بر مرقد مطهر اما رضا (علیه السلام) جای گرفته که هم سبگ مرقد و هم صندوق را برداشته است»، (عطاردی، ۱۳۷۱، ص ۲۰۳).

ضریح اول: ضریح چوبی صفوی

اولین ضریح، ضریح چوبی طلا و نقره کوب مربوط به اواسط قرن دهم که در دوره صفویه در سال ۹۵۷ ه. ق ساخته و بر روی صندوق مرقد نصب شده است. سر در ضریح که بر روی لوحی از طلا نوشته شده بود سابقه تاریخی و نصب ضریح را چنین نشان می دهد: «در عهد سلطنت بنده شاه ولایت، تهماسب بن اسماعیل صفوی این محجر مبارک در این مکان مقدس نصب گردید، سنه ۹۵۷»، (همان، ۱۳۷۱، ۲۰۵)

ضریح دوم: ضریح نگین نشان نادری

ضریح فولادی مرصع معروف به نگین نشان است که در سال ۲۱۶۰ ه. ق به آستان قدس رضوی تقدیم و نصب شد. واقف ضریح، شاهرخ میرزا فرزند رضا قلی میرزا، نوه نادر شاه بوده است. ضریح نگین نشان که اکنون در سرداب مقدس جای دارد از فولاد ساخته شده و بالغ بر ۲ هزار قبه مزین به یاقوت و زمرد بدنه آن را زینت داده اند. ضریح دوم بیش از ۲۶۰ سال است که بر مرقد مطهر امام علیه السلام نصب شده است. این ضریح ابتدا روی مضجع شریف و زیر ضریح سوم و پس از آن زیر ضریح چهارم جای داشت. هنگام نصب ضریح پنجم در سال ۱۳۷۹ ه. ش به داخل سرداب انتقال یافت. روی مرقد مطهر امام (علیه السلام) نصب شده است. به این ترتیب به نیت واقف جامه عمل پوشیده شد (کاویلیان، ۱۳۵۵، ص ۲۲۶).

ضریح سوم: ضریح فولادی قاجاری

«این ضریح، ضریح فولادی است که به ابعاد ۴*۳ متر و ارتفاع حدود ۲ متر. این ضریح مربوط به عهد قاجاریه است در عمر سلطنت فتحعلی شاه قاجار در سال ۱۲۳۸ ه. ق روی ضریح نگین نشان در حرم مطهر جای گرفت این ضریح نیز مزین به طوق و گوی طلای جواهر نشان است و در طرف پایین پای مبارک در مرصع تقدیمی فتحعلی شاه قاجار نصب شده است.

این در ممتاز و ارزشمند اکنون بالای قبه غربی حرم مطهر در قابی مخصوص جای دارد. ضریح سوم پس از مدتی به علت پوسیدگی پایه ها و تزلزلی که در ارکان آن ایجاد شده بود در سال ۱۳۲۸ ه. ش برداشته شد و به موزه انتقال یافت و به جای آن ضریح چهارم روی ضریح نگین نشان (ضریح دوم) نصب شد (همان، ص ۳۰۵).

ضریح چهارم: ضریح شیر و شکر

چهارمین ضریح به نام ضریح طلا و نقره معروف به شیر و شکر است که در سال ۱۳۲۸ ه. ش پس از برداشت ضریح سوم و انتقال آن به موزه روی ضریح نگین نشان نصب شد. این ضریح به اهتمام و نظارت مرحوم حاج محمد تقی ذوفن و تعدادی هنرمند و استاد کار قلم زن اصفهانی طراحی و ساخته شده است. ضریح چهارم حدود ۴ متر طول و ۳/۶۰ متر عرض و ۳/۹۰ متر ارتفاع دارد.

چهارده دهانه به نام چهارده معصوم (علیه السلام) بر روی آن وجود دارد و وزن آن ۷ تن است. بر لبه ضریح سوره یس به خط ثلث بر صفحه ایی از طلا به خطاطی فضایی اصفهانی نوشته شده و در کتیبه دوم دور تا دور ضریح سوره هل اتی نیز به خط ثلث مکتوب است. بر لبه ضریح تعداد ۴۴ برگ از نقره ملمع به طلا. میان ۴۴ گلدان ملمع به طرز بسیار زیبایی نصب شده است. همچنین تعداد ۴۴ اسم از اسمای حسناى الهی به خط ثلث و به قلم حاج شیخ احمد زنجانی بر صفحه ایی با زمینه میناکاری لاجوردی و گل های رنگارنگ به صورت خط برجسته طلاکاری شده، ضریح مطهر را زینت بخشیده اند. سقف ضریح را صفحاتی آراسته به طلا و نقره پوشانده اند. درون سقف ضریح بر کتیبه ای آیه ای به خط ثلث و به رنگ سفید بر زمینه ای لاجوردی نوشته شده و در همان کتیبه این آیه به خط طلائی کوفی نوشته شده و به عبارت «الله الاسماء الحسنی فادعوه بها» مکتوب است (منبع الدوله، ۱۳۶۲، ص ۱۲۹).

ضریح پنجم: ضریح آفتاب

پس از گذشت ۴۲ سال از عمر ضریح به علت فرسوده شدن و سائیدگی شبکه ها و روکش های ی نقره و طلائی ضریح و سست شدن ارکان آن ساخت و نصب پنجمین ضریح ضروری بود. از این رو آستان قدس رضوی اقدام به طراحی و ساخت ضریح جدید کرد. این امر یکی از اقدام های بسیار چشمگیر دوران استقرار نظام مقدس جمهوری اسلامی است که در کنار دیگر فعالیت های وسیع و گسترده توسعه و بازسازی اطراف حرم مطهر انجام گرفت. سال ۱۳۷۲ ه. ش مطالعات و بررسی های مقدماتی ساخت ضریح جدید آغاز شد. به دنبال آن طرح های متعددی از سوی هنرمندان نامی کشور، ارائه شد که نهایتاً توفیق طراحی ضریح نصیب استاد فرشچیان، طراح و هنرمند برجسته شد. با برگزیده شدن طرح و همکاری دیگر هنرمندان و طراحان هنرمند کشور کار ساخت ضریح تحت نظارت هیأت اجرایی سازمان عمران و توسعه حریم حرم امام رضا (علیه السلام) آغاز شد.

ضریح پنجم با ساختاری تشکیل یافته از آهن، فولاد و برای نصب روکش‌ها و پوشش‌های طلا و نقره آماده شد. کارهای قلمزنی و پوشش‌های طلا و نقره آماده شد، کارهای قلمزنی و هنری متناسب با میانی و ابعاد هنری موجود در طرح اجرا شد و به گونه نگارستانی بدیع با نمادها و سمبل‌های معماری هنری، هماهنگ با بناهای کهن آستان قدس رضوی در آمد. ایمن ضریح پس از ۷ سال کار مداوم و با کیفیتی بسیار عالی و در نهایت استحکام به وزن ۱۲ تن و ابعاد ۴/۷۸*۳/۷۳ و ارتفاع ۳/۹۶ متر ساخته و آماده نصب شد. دور خارجی ضریح با سوره مبارکه یس و هل آتی به خط ثلث با طلا و نقره تزئین شده است. در چهار سوی این ضریح، چهار دهانه به نشانه چهارده معصوم (علیه السلام) و طراحی گل‌های آفتابگردان ضریح نمودی است از لقب شمس‌الشموس، سقف و دیوارهای درون ضریح با خطوط اسماء الله و هنر خاتم کاری بسیار بدیع و زیبا به طراحی‌های استاد فرشچیان، توسط استاد هنرمند «کشتی آرای شیرازی» و همکارشان تزئین شده است. عملیات برداشت ضریح چهارم و نصب ضریح جدید روز ۹۷/۱۰/۲۱ پس از انجام مراسم غبارروبی آغاز شد و بعد از ۵۰ روز کار شبانه‌روزی به پایان رسید. سرانجام روز سه‌شنبه ۹۷/۱۲/۱۶ ه. ش مصادف با عید قربان با حضور مقام معظم رهبری و تولیت آستان قدس رضوی روضه منوره رضوی با ضریح پنجم بازگشایی شد.

محراب‌ها:

محراب‌ها از ریشه حرب به معنای محل مبارزه با شیطان است. در واقع یک فورفتگی در بناست که به صورت‌های مختلفی از قبیل کادر سازی و متمایز کردن آن به وسیله رنگ و مصالح از بخش‌های دیگر ساختمان جدا می‌شود. محراب‌های گچبری شده با نقوش برجسته استفاده از سفال‌های لعابدار، استفاده از کاشی‌ها، آجرکاری‌ها و یا زمینه ساروای از سنگ مرمر از شیوه‌های مختلف تزئین محراب به شمار می‌روند. استفاده از تزئینات خاص و شیوه‌های مختلف معماری اسلامی در زیباسازی محراب‌ها نشانگر اهتمام به مباحث معنوی و عرفانی است. چرا که محراب به عنوان عنصر داخلی مسجد با بهره‌گیری از رنگ‌های خاص وحدت و یگانگی خداوند را به تصویر می‌کشد. دو محراب قدیمی در طرفین در پیش روی حضرت در حرم مطهر رضوی، از باشکوه‌ترین محراب‌های ساخته شده در معماری اسلامی هستند که روح هر زائر دل شکسته‌ای را صیقل داده و به ملکوت آسمان‌ها می‌برد.

گنبد ۱۳: ۶ (۷/۱۳)

«گنبد نمادی ویژه در شهرها و سرزمین‌های کهن و مذهبی و نشانگر علاقه و ارادت مردم به پیشوایان دینی و اولیای خداست. گنبد زر اندود امام رضا (علیه السلام) یکی از زیباترین جلوه‌های مذهبی است. که با درخشندگی خشت‌های طلایی خود همواره مورد احترام بینندگان بوده و هست. زائر دل‌باخته‌ای که به قصد زیارت راه‌های طولانی را پشت سر گذاشته و قدم به شهر مقدس مشهد می‌گذارد. در آغاز ورود با دیدن گنبدی طلایی لبریز از شور و شوق زیارت مرقد منور حضرت رضا (علیه

السلام) می شود. گنبد منور امام (علیه السلام) از نظر ساختمان و ارتفاع در نهایت هنرمندی و زیبایی ساخته شده و دو پوشش دارد. پوشش اول سقف حرم است و مقرنس است و به آن قبه گفته می شود. پوشش دوم بر فراز آن و همان گنبد طلاست. بین دو پوشش فضایی خالی به بلندی بیش از ۱۳ متر وجود دارد. سنگینی گنبد بر دیوارهای تالار (حرم مطهر) است که ضخامت آن به حدود ۲/۹۰ متر می رسد. (الثاقب فی المناقب)

اولین بار شرف الدین ابوطاهر قمی وزیر سلطان سنجر بر فراز بقعه مطهر گنبدی را بنا کرد. جنس گنبد بنا شده از کاشی بود تا زمانی که شاه طهماسب صفوی در سال ۹۳۳ ه. ق گنبد را به طلا آراست. در سال ۹۹۷ ه. ق عبدالمومن خان از یک اموال آستان قدس رضوی و طلاهای گنبد را غارت کرد. چندی و در سال ۱۰۰۹ هجری قمری شاه عباس اول در سفر به مشهد دستور طلاکاری مجدد گنبد را غارت کرد. که در اثر زلزله سال ۱۰۸۴ هجری قمری فرو ریخته بود، پرداخت. این اقدام نیز توسط استاد محمدرضا امامی بر چهار ترنج به یادگار ماند. رویداد ننگین دیگر در تاریخ گنبد به توپ بستن آن به دست روس های تزاری است. آن ها در سال ۱۳۳۰ ه. ق نقاطی از بدنه گنبد را با گلوله به حجم یک کله قند شکاف دادند که اکنون هم از درون گنبد جای اصابت تیرها قابل رویت است. همه این عوامل به اضافه سایدگی روکش طلای گنبد بر اثر گذشت زمان باعث شد که بعد از پیروزی انقلاب اسلامی برای تعمیر و تزئین مجدد گنبد فکر اساسی شود. برای این منظور خشت های قدیمی را از سطح گنبد برداشتند و لایه ای از بتن بر سطح آن ریختند. پس از آن با خشت های مسی روکش طلا سطح گنبد تزئین شد. این خشت های زرین حدود ۷۰۰ متر مربع از سطح گنبد را پوشش داده اند (همان، ص ۲۰۷-۳۰۰).

منبر صاحب الزمان (عج)

«این منبر که در کنار محراب ایوان متصوره قرار دارد. از لحاظ قدمت و شیوه ساخت حائز اهمیت است. این منبر نفیس از چوب گردو و گلابی به شیوه منبت کاری و بدون استفاده از میخ توسط استاد محمد نجار خراسانی ساخته شده است. قدمت این منبر به زمان فتحعلی شاه قاجار بر می گردد. با توجه به اینکه سازنده این منبر با این نیت این منبر را ساخته که حضرت صاحب الزمان پس از ظهور بر روی آن ایراد خطبه کنند. در بین مردم این منبر بدین نام معروف گردیده است»، (بزرگمهری، ۱۳۷۱، ص ۹).

مناره ها (گلدسته ها)

«مناره یا منار، در لغت یعنی جای نور و روشنایی و در اصطلاح بنایی است بلند از قدیم بر فراز ایوان اصلی مسجدها، زیارتگاه ها و مدارس دینی می ساختند و از آن برای اذان گویی استفاده می کردند. علاوه بر این مناره یا گلدسته نمادی از مهمترین عناصر معماری است که جایگاه ویژه ای در فرهنگ معماری اسلامی و آداب و سنن اجتماعی ایران دارد.

بنابراین پیش از آنکه مناره در کنار مسجدها برای اذان گویی ایجاد شود به عنوان برج های راهنمایی بوده که مسافران را هدایت می کرده و در مواردی میل نشان راهنما به حساب می آمده است. در مجموعه قدیم حرم مطهر دو مناره با اختلاف قدمت وجود دارد یکی در جنوب صحن انقلاب نزدیک گنبد طلا و دیگری در مقابل و به قرینه آن، در شمال صحن و بالای ایوان عباسی این دو مناره هر دو با روکش طلا تزئین شده اند و مناره نزدیک به گنبد که به صورت منفرد ساخته شده از سابقه تاریخی و قدمت بیشتری برخوردار است. احداث مناره به صورت مناره تا قرن ششم ادامه داشته و از آن به بعد ساختن مناره بصورت زوج معمول شد. بنابراین، تاریخ بنای مناره کنار گنبد به اوایل قرن ششم باز می گردد که به جای احداث دو مناره کنار گنبد یک مناره ساخته شد (همان، ص ۱۲).

«تهماسب صفوی در قرن دهم مناره مذکور را به مرمت و به طلا آراسته کرد. بعد از آن نادرشاه افشار همزمان با طلاکاری ایوان امیر علیشیر مناره کنار گنبد را نیز دوباره طلاکاری کرد.

بلندی مناره کنار گنبد، از سطح صحن انقلاب تا انتها ۴۰/۵ و محیط آن حدود ۱۳ متر است. ابتدای قسمت پائین گلدسته ۱ سطح بام ایوان آجر چینی شده و بالای آن با کاشی تزئین شده است. از بالای کاشی تا انتهای گلدسته با خشت های مطلا از نوع خشتهای مطلای گنبد پوشیده شده است زیر مناره های کتیبه ای به خط ثلث بر قبه حاوی صلوات بر پیامبر اکرم و امامان معصوم (ع) وجود دارد. آیه شریفه « انا فتحنا لک فتحاً مبیناً » نیز به خط بنایی درشت زیر کاشی کاری ساقه مناره نوشته شده است^۱.

این گلدسته کنار گنبد که در ۲۵۲ سال قبل طلاکاری شده بود. به دلیل ضخامت کم (حدود ۴ هزارم میلیمتر) و تأثیر عوامل طبیعی فرسوده و بدنما شده بود.

«از این رو پس از انقلاب اسلامی با خشت های مطلای قدیمی و فرسوده برچیده و زیر آن بتن ریزی شد. پس از آن سطح گلدسته مجدداً با ورق های مسی که به روش الکترولیت حدود ۱۶ هزارم میلیمتر روکش طلا شده بود پوشیده شد. اکنون حدود ۱۴۵ متر مربع خشت زرین بر سطح گلدسته وجود دارد.

دومین مناره، روی ایوان عباسی در شمال صحن انقلاب اسلامی است که از آثار عهد نادی به شمار می رود. در تاریخ آمده است که نادر شاه دستور داد که گلدسته و ایوان امیر علیشیر نوایی در صحن انقلاب را طلا کنند.

استاد علی سنقی مشهدی در مدت یکسال گلدسته جدید را ساخت و طلاکاری کرد. این مناره نیز از نظر کاشی کاری و آجر چینی ساقه و طلاکاری بالای آن به قرینه و همچنین مناره کنار گنبد است. در کتیبه این گلدسته نیز صلوات بر معصومان

^۱ <https://fa.wikipedia.org> (wiki)

(علیه السلام) بر خشت های زر اندود و به خط ثلث نوشته شده و در آخر آن عبارت (فی دیقعه الحرام سنه ۱۱۴۵) و زیر آن به خط نستعلیق عبارت «عالی جناب سلاله السادات العظام امیر سید احمد الحسینی سرکشیک و کلیه عقبه علیه روضه رضویه محمد جعفر خادم فی شهر رمضان المبارک ۱۱۴۶ دیده می شود^۲».

سقاخانه ها

سقاخانه های نادری (اسماعیل طلایی)

این سقاخانه ها که در وسط صحن انقلاب اسلامی قرار دارد. تاریخچه این سقاخانه در سه مورد در این مقاله ذکر شده است.

سقاخانه صحن جمهوری اسلامی

در مقابل ایوان طلای صحن جمهوری اسلامی ، سقاخانه بسیار زیبایی با نمای بیت امقدس ساخته شده که ابعاد آن یک هشتم ابعاد اصلی قبه الصخره در بیت المقدس است (موتمن، ۱۳۵۵، ص ۱۲۸).

آئین های حرم

آئین غبارروبی: مراسم غبار رویی چند نوبت در سال برگزار می شود. برای انجام این مراسم در روز و ساعتی معین درهای

معرفی اماکن فرهنگی

کتابخانه حرم

«کتابخانه حرم مطهر امام رضا علیه السلام که از بزرگترین کتابخانه های خاورمیانه به شمار می رود، دارای پیشینه تاریخی طولانی است. ساختمان کنونی در فروردین سال ۱۳۷۴ افتتاح شد. این ساختمان در سه طبقه مطابق با استانداردهای بین المللی با سبک معماری اسلامی ساخته شده است».

کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی در نوبت کاری از ساعت ۷ صبح تا ۷ عصر برای بانوان و تا ساعت ۱۰ شب برای آقایان خدمات می دهد. همچنین مراجعان می توانند از طریق اینترنت به جستجوی منابع در کتابخانه مرکزی بپردازند. دارالقرآن الکریم: دارالقرآن الکریم در صحن جمهوری و در محل مدرسه دو مکانی شناخته شده رای بیشتر زائران است.

موزه های حرم مطهر رضوی

در سال ۱۳۲۴ اولین موزه آستان قدس رضوی در مجاورت مقبره شیخ بهائی با هدف گردآوری آثار ارزشمند تاریخی افتتاح شد و در سال ۱۳۵۶ به مکان فعلی آن جنوب شرقی حرم انتقال افت. این موزه در سال ۱۳۷۸ به ۱۲ موزه و گنجینه تخصصی فرش تفکیک شد^۳.

^۲ <https://razavi.apr.ir> (portal)

گنجینه قرآن و نفایس، گنجینه هدایای مقام معظم رهبری، گنجینه تاریخ مشهد، گنجینه مدال، گنجینه آبریان، گنجینه نجوم و ساعت، گنجینه سلاح، گنجینه هنرهای تجسمی، گنجینه ظروف، تالار استاد فرشچیان، گنجینه تخصصی فرش واقعی در صحن کوثر و همچنین موزه مردم شناسی که در ضلع غربی صحن جامع رضوی قرار دارد. مجموعه های ارزشمندی هستند که روزانه مورد بازدید زائران و علاقمندان به آثار تاریخی قرار می گیرند.^۴

این تحقیق پس از چندین بار رفت و آمد و تحقیق بررسی میدانی و طبق منابعی که در متن است. بیشتر توصیف میدانی است و از خادمان حرم، پرسیده شده است. که کار سخت و سنگینی بود. علاقمندی اینجانب به خصوص تزئینات در گنبد بسیار علمی و فکر شده بود. امیدوارم این مقاله مسمر ثمر باشد^۵

نتیجه گیری

در اینجا به جای نتیجه گیری کلی چند نکته کلی وجود دارد که بیان می شود در سال ۴۰۰ هجری قمری و به دستور سلطان محمد غزنوی بنای بقعه حرم تجدید و مناره بر آن افزوده شد. پس از آن در زمان های مختلف اقداماتی به مرور صورت گرفته است. حرم مطهر تقریباً به شکل مربع بوده و مساحت آن پس از توسعه انقلاب اسلامی انجام شد. به ۱۳۹ متر مربع بالغ شده است. سطح حرم با سنگ مرمر مفروش گردیده و تمام ازاره های دور حرم با کاشی های ممتاز و ظریف چینی مانند با رنگ های بسیار دلپذیر مشهور بقه کاشی های سنجرى مزین شده است. ر روی این کاشی ها آیات قرآن و احادیث معصومین با خط رقاع و ثلث همراه با نقش های اسلیمی نوشته و تزئین یافته است.

اقدامات اساسی دیگری که همزمان با نصب ضریح صورت پذیرفت بتون ریزی و کف سازی و مفروش نمودن کف حرم مطهر با سنگ های مرمر بسیار نفیس همراه با کانال کشی و برقراری سیستم تهویه و هوادهی زمینی دیواری بود.

منابع

پیرنیا، محمدکریم، ۱۳۷۸، پرگار، نشر، تهران.

<https://razavi.apr.ir> (portal)

<https://cilvica.com>. Paper-NCLiA

<https://khorasan.isha.ir>

^۳ <https://mag.eravel.com>

^۴ <https://www.yjc> (new)

^۵ <https://razavi.apr.ir> (portal)

<https://fa.wikipedia.org> (wiki)

الثاقف فی المناقب، بی نام نویسنده، بی تاریخ

رضا کاویان، حرم امام رضا

علی بزرگمهری، تزئینات در حرم امام رضا، مقاله بر خط

<https://mag.eravel.com>